ԳԼՈՒԽ ՏԱՍՆՀԻՆԳԵՐՈՐԴ

ՀԱՅԱՍՏԱՆՆ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ

1. ՊԱՏԵՐԱԶՄԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ՌԱԶՄԱՃԱԿԱՏՈՒՄ

Առաջին համաշխարհային պատերազմն սկսվեց 1914 թ. օգոստոսի 1-ին (հուլիսի 19-ին) իմպերիալիստական պետությունների երկու խմբավորումների՝ Անտանտայի (Անգլիա, Ֆրանսիա, Ռուսաստան) և գերմանո-ավստրիական բլոկի (Գերմանիա, Ավստրո-Հունգարիա, Թուրքիա, որոնց 1915 թ. միացավ և Բուլգարիան) միջև։ Անտանտային հետագայում միացան նաև Իտալիան, Ճապոնիան, Ռումինիան և Ամերիկայի Միացյալ Նահանգները։ Կայզերական Գերմանիան օգոստոսի 1-ին պատերազմ հայտարարեց Ռուսաստանին, օգոստոսի 3-ին՝ Ֆրանսիային, իսկ 4-ին Անգլիան՝ Գերմանիային։ Պատերազմական գործողություններն սկսվեցին Եվրոպայի, Աֆրիկայի և Ասիայի մայրցամաքներում։ Եվրոպայի Արևմտյան և Արևելյան ռազմական թատերաբեմերն առաջին համաշխարհային պատերազմի գլխավոր ճակատներն էին, իսկ երկրորդական ճակատներն էին Բալկանյան, Իտալական, Հյուսիս-Աֆրիկյան, Հեռավոր արևելյան, Կովկասյան, Գալիպոլյան և այլն։ Պատերազմող պետությունների երկու խմբավորումներն իրենց հիմնական ուժերը կենտրոնացրել էին Եվրոպայի ճակատներում։ Պատերազմը տևեց չորս տարուց ավելի և ընդգրկեց 33 պետություն՝ 1,5 միլիարդ բնակչությամբ, որը կազմում էր երկրագնդի ամբողջ բնակչության 75 տոկոսը։ Պատերազմի ընթացքում զորակոչվեց 74 միլիոն մարդ, որից մոտ 10 միլիոն սպանվեց։ Վիրավորների թիվը հասնում էր 20 միլիոնի, համաճարակներից և սովից մահացավ 10 միլիոն մարդ։

Պատերազմի բուն պատճառն իմպերիալիստական պետությունների միջև գոյություն ունեցող սուր հակասություններն էին, որոնք արտահայտվում էին աշխարհը վերաբաժանելու, նոր գաղութներ, հումքի աղբյուրներ և կապիտալի ներդրման նոր շրջաններ ձեռք բերելու հարցերում։ Իմպերիալիստական պետությունները զավթողական, կողոպտչական, անարդարացի պատերազմը ներկայացնում էին որպես ճնշված ժողովուրդների «ազատագրման» համար մղվող պատերազմ։

Վ. Ի. Լենինը, վերլուծելով առաջին համաշխարհային պատերազմի բնույթը, նշել է. «Պատերազմող երկրների երկու խումբն էլ ամենևին մեկը մյուսին չեն գիջում կողոպուտի, գաղութների և պատերազմի անվերջ դաժանությունների մեջ... յուրաքանչյուր երկրի բուրժուազիան հայրենասիրության մասին կեղծ ֆրազով ջանում է մեծարել «իր» ազգային պատերազ-

մի նշանակությունը և հավատացնել, թե ինքը ձգտում է հակառակորդին հաղթել ոչ թե թալանելու և երկրներ գրավելու համար, այլ, իր սեփական ժողովրդից բացի, բոլոր մյուս ժողովուրդների «ազատագրության» համար»[1]։

Անգլիական միլիտարիզմի պարագլուխներից Լլոյդ Ջորջը Անտանտայի մեջ մտնող պետությունների պատերազմի նպատակը ջանում էր ներկայացնել որպես թույլ պետությունների փրկության համար մղվող պատերազմ, «ժողովուրդների ազատագրման պատերազմ»[2]։ Իսկ լորդ Քերզոնը նշում էր. «Երբ դաշնակիցները ներգրավվեցին պատերազմի մեջ, նրանց նպատակներից մեկը Փոքր Ասիայում գգալի թիվ կազմող քրիստոնեական փոքրամասնությունների պաշտպանությունը և, հնարավորության դեպքում, նրանց ազատագրումն էր։ Դա առանձնապես վերաբերում է Հայաստանին...»[3]։

Պատերազմին մասնակցող իմպերիալիստական բոլոր պետություններն ունեին իրենց նվաճողական պլանները։ Գերմանիայի նպատակն էր գերիշխանություն հաստատել Եվրոպայում, լիակատար պարտության մատնել Անգլիային ու զրկել նրան գաղութներից, ջախջախել Ֆրանսիային ու Բելգիային և տիրանալ նրանց գաղութներին, թուլացնել ցարական Ռուսաստանին, զավթելով նրանից Ուկրաինան, Լեհաստանը, Մերձբալթյան երկրները և ամրանալ Բալկաններում ու Մերձավոր Արևելքում։ Կայզերական Գերմանիայի զինակից Ավստրո-Հունգարիայի ձգտումն էր գերիշխանություն հաստատել ողջ Բալկաններում։

Անգլիան, մտնելով պատերազմի մեջ, ձգտում էր պահպանել իր հսկայական գաղութները, ջախջախել գլխավոր հակառակորդին՝ Գերմանիային, տիրանալ Միջագետքին, Պաղեստինին և ամրանալ Եգիպտոսում։ Ֆրանսիայի նպատակն էր Գերմանիայից ետ գրավել 1871 թ. նրա կողմից նվաճված Էլզաս-Լոթարինգիան և զավթել Սաարիի ավազանը։ Ցարական Ռուսաստանը ձգտում էր տիրանալ Սև ծովի նեղուցներին, Արևմտյան Հայաստանին և Գալիցիային։ Իտալիան նվաճողական նպատակներ էր հետապնդում Բալկաններում և Ավստրո-Հունգարիայում։ Ամերիկայի Միացյալ Նահանգները, որոնք պատերազմի մեջ մտան միայն 1917 թ. ապրիլին, ցանկանում էին օգտագործել պատերազմող կողմերի թուլացումը և իրենց կամքը թելադրել նրանց։

Օսմանյան կայսրության պատերազմի մեջ մտնելու հիմնական նպատակն էր Գերմանիայի օգնությամբ իրագործել պանթուրքական զավթողական պլանները Անդրկովկասի, Հյուսիսային Կովկասի, Ղրիմի, Իրանական Ադրբեջանի և Միջին Ասիայի նկատմամբ։ Պատահական չէ, որ «ընդառաջելով» երիտթուրքերի կառավարության դիմումին, 1913 թ. դեկտեմբերի 14-ին Գերմանիան Թուրքիա ուղարկեց գեներալ Լիման ֆոն Մանդերսի գլխավորած ռազմական միսիան, թուրքական բանակը ընդդեմ Ռուսաստանի պատրաստելու նպատակով։ Գերմանական ռազմամոլները հույս ունեին, որ թուրքական բանակի միջամտությամբ ռուսական ուժերի մի զգալի մասը կմնա կովկասյան ճակատում և, դրանով իսկ, կդյուրանա իրենց հարձակումն Արևմտյան ճակատում։

---

1 Վ. Ի. Լենին, նշված, հ. 26, էջ 19։

2 Տե՛ս Л. Джордж, Правда о мирных договорах, т. 2, пер. с англ., М., 1957, стр. 6, 12.

3 «Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828—1923)», էջ 736։

Նրանք հույս ունեին նաև դաշնակցելով Օսմանյան կայսրության հետ շահել անգլիական ու ֆրանսիական զաղութների մահմեդականների համակրանքը։

Պատերազմի հայտարարման առաջին օրերին՝ օգոստոսի 2-ին և 6-ին Կ. Պոլսում, խիստ գաղտնի իրադրության մեջ, Թուրքիայի և Գերմանիայի միջև կնքվեցին ռազմական պայմանագրեր՝ ուղղված Ռուսաստանի դեմ։ Օգոստոսի 6-ի պայմանագրի հինգերորդ հոդվածում ասված էր. «Գերմանիան կօգնի Օսմանյան կայսրության արևելյան սահմանները շտկել այնպես, որ Թուրքիայի համար ապահովի անմիջական շփում Ռուսաստանում բնակվող մահմեդական ազգաբնակչության հետ»[4]։ Դա նշանակում էր, որ Թուրքիան Գերմանիայի օգնությամբ պետք է նվաճեր նաև Արևելյան Հայաստանը և անմիջապես սահմանակից դառնար Ադրբեջանին ու Հյուսիսային Կովկասին։

Գերմանո-ավստրիական խմբավորմանն իր մասնակցությունը բողարկելու նպատակով Թուրքական կառավարությունը օգոստոսի 3-ին հայտարարեց Օսմանյան կայսրության չեզոքության մասին։ Թուրքիայում իշխանության գլուխ անցած երիտթուրքական եռյակի (Թալեաթ, Էնվեր, Ջեմալ) անդամներից՝ Ջեմալ փաշան հետագայում խոստովանել է. «...մենք մեզ չեզոք հայտարարեցինք միայն ժամանակ շահելու համար. մենք սպասում էինք այն պահին, որ մեր զորահավաքն ավարտվի և մենք կարողանանք մասնակցություն ունենալ պատերազմին»[5]։

1914 թ. հոկտեմբերի 29—30-ին գերմանական ծովակալ Սուշոնի գլխավորությամբ գերմանո-թուրքական նավատորմն ուխտադրուժ հարձակում գործեց Ռուսաստանի սևծովյան նավահանգիստների՝ Թեոդոսիայի, Սևաստոպոլի, Օդեսայի, Նովորոսիյսկի վրա։ Դրանից հետո Ռուսաստանը նոյեմբերի 2-ին պատերազմ հայտարարեց Թուրքիային։

Համաշխարհային պատերազմի մեջ մտնելով, Օսմանյան կայսրությունը բացահայտում էր իր պանթուրքական նպատակները։ «Մեր մասնակցությունը համաշխարհային պատերազմին,— ասված է երիտթուրքական կառավարության կոչում,— արդարացվում է մեր ազգային իդեալով։ Մեր ազգի իդեալն առաջնորդում է մեզ դեպի մեր մոսկովյան թշնամու ոչնչացումը, որպեսզի դրա հետևանքով ստեղծվեն մեր կայսրության բնական սահմանները, որոնք իրենց կազմում կունենան և կմիավորեն մեր ռասսայի բոլոր ճյուղավորումները»[6]։

Թուրքական գլխավոր շտաբի կողմից մշակված ստրատեգիական պլանի համաձայն, գլխավոր ուժերը պետք է արագորեն գրավեին Անդրկովկասը և դրանով ապահովեին Թուրքական զորքերի հետագա առաջխաղացումը դեպի Ռուսաստանի մահմեդականներով բնակեցված մյուս շրջանները, ինչպես նաև հարևան երկրները։ Ընդ որում թուրքական զորքերն իրենց առաջխաղացման ընթացքում մահմեդական ժողովուրդներին պետք է հրահրեին ապստամբություններ։

Թուրքիայի համար ռազմական գործողությունների կարևորագույն թատերաբեմը Կովկասյան ճակատն էր։ Թուրքական 800 հազարանոց բանակի

---

[4] *Ю. Ключников* и *А. Сабинин*, Международная политика новейшего времени в договорах, нотах и декларациях, ч. II, М., 1926, док. № 10.

[5] «Джемаль-паша, Записки 1913—1919 гг.», пер. с англ., Тифлис, 1923, стр. 101—102 (այսուհետև՝ «Записки...»).

[6] ՍՍՀՄ ՊԿՌՊԱ, ֆ. 2000, ց. 1, գ. 752, թ. 343—345։

300 հազար զինվորը կենտրոնացված էր Անդրկովկասյան ճակատում[7]։ Դա Թուրքական երրորդ բանակն էր, որն ուներ երեք կորպուս՝ 9-րդ (Կարին), 10-րդ (Երզնկա) և 11-րդ (Վան)։ Թուրքիայի մնացած բանակներն իրենց հզորությամբ զգալիորեն զիջում էին 3-րդ բանակին։ Մյուս ճակատներում զորքերը տեղաբաշխված էին հետևյալ կերպ. Դարդանելի ճակատում՝ 200 հազար, Սիրիական ճակատում՝ 100 հազար, Արևելյան Թրակիայում և Ստամբուլի շրջանում՝ 100 հազար, Փոքր Ասիայում՝ 50 հազար և Միջագետքի ճակատում՝ 50 հազար զինվոր[8]։

Անդրկովկասի արշավանքի կազմակերպիչ, գլխավոր նախաձեռնող ու ոգեշնչող էնվերը, գտնում էր, որ Անդրկովկասի մահմեդական ժողովուրդների ապստամբության դեպքում 300—350 հազարանոց բանակը կարող է ռուսներին դուրս քշել Կովկասից։

Ռուսական զորքերի հրամանատարությանը քաջ հայտնի էր Անդրկովկասի սահմանակից շրջաններում Թուրքական խոշոր ուժերի կենտրոնացումը, ուստի և ձեռնարկվեցին համապատասխան միջոցներ։ 1914 թ. օգոստոսին երկրամասի փոխարքա Վորոնցով-Դաշկովի հրամանատարությամբ կազմվեց կովկասյան բանակը։ Նոյեմբերի սկզբին այդ բանակի զինվորների ընդհանուր թիվը հասնում էր 200 հազարի։ Չնայած ռուսական բանակը թվաքանակով զգալիորեն զիջում էր Թուրքականին, բայց դրա փոխարեն գերազանցում էր հրամանատարական կազմի պատրաստվածությամբ, զինվորների մարտունակությամբ ու ռազմական տեխնիկայով։

Կովկասյան ռազմաճակատում պատերազմական գործողություններն սկսվեցին 1914 թ. աշնանը։ Ռազմաճակատն ուներ 720 կիլոմետր երկարություն՝ ձգվում էր Սև ծովից մինչև Ուրմիա լիճը։ Այս ռազմաճակատում զորքերի հրամանատարն էր Հասան Իզզեթ փաշան, Նոյեմբերի 2-ին Թուրքական զորքերն անցան հարձակման և խոշոր ուժերով ներխուժեցին Բաթումի մարզը։ Թուրքական հրամանատարությունը պատերազմի հենց սկզբից բացառիկ ուշադրություն էր դարձնում Աջարիայի վրա։ Այնտեղ ուղարկված լրտեսներն ու գործակալները ջանում էին ազդել վրացի-մահմեդականների կրոնական զգացմունքների վրա՝ նրանց մեջ Թուրքիայի նկատմամբ համակրանք առաջ բերելու նպատակով։ Նրանք բնակչությանը զենք էին բաժանում և փորձում հրահրել զինված ելույթների՝ ռուսական զորքերի թիկունքում։ Պատերազմի սկզբին հակառակորդի գերակշռող ուժերի ճնշման տակ ռուսական զորքերն ստիպված էին նահանջել, և Թուրքերը նոյեմբերի սկզբին գրավեցին Արդվինն ու Արդանուշը։ Ռուսական զորքերը նահանջեցին դեպի Աջարիս-Մղալի գետը՝ Բաթումից ոչ հեռու։

Թուրքական զորքերի կողմից գավթված շրջանների քրիստոնյա ազգաբնակչությունը՝ հայերը, հույները և ասորիները ենթարկվեցին թալանի ու բնաջնջման։ Արդանուշի ու Արդվինի գրավման առաջին իսկ օրից Թուրքական

---

7 ՏԵ՛ս ՍՍՀՄ ՊԿՌՊԱ, ֆ. 418, ց. 1, գ. 4348, թ. 123.

8 ՏԵ՛ս ՍՍՀՄ ԿԳՌՊԱ, ֆ. 2000, ց. 1, գ. 3891, թ. 1։ Այլ տվյալներով, Թուրքական բանակը պատերազմի սկզբներին բաղկացած էր մեկ միլիոն զինվորից (նույն տեղում, ֆ. 2000, գ. 1, գ. 824, թ. 192)։ Մի ուրիշ աղբյուրում Թուրքական բանակի ընդհանուր թիվը հասնում է մեկ և կես միլիոնի, ներառյալ պահեստի զորքը (206 հազար), բանվորական գումարտակները (300 հազար), թեթևաձիները և քրդերից կազմված անկանոն զորամիավորումները (100 հազար) (նույն տեղում, գ. 304, թ. 369)։

զորքերը գաղանաբար հաշվեհարդար տեսան հայ բնակչության հետ։ Արդվին քաղաքի բնակչության միայն կեսին հաջողվեց փախչել Անդրկովկասի խորքը։ «Արդվինի գավառն այլևս գոյություն չունի,— գրում էր ականատեսներից մեկը,— ամեն ինչ թալանված է, բնակչության մեծամասնությունը սրի է քաշված... Դուք կարող եք շրջել տասնյակ գյուղեր և ոչ մի տեղ կենդանի արարած... չհանդիպել, դիակներ ու դիակներ... անասունները քշվել են, տները՝ քարուքանդ արվել»[9]։

Շարունակելով հարձակումը, Թուրքական զորքերը ձգտում էին Սարիղամիշի շրջանում դուրս գալ ռուսական բանակի գլխավոր ուժերի թիկունքը։

1914 թ. դեկտեմբերի 22-ից մինչև 1915 թ. հունվարի 18-ը Թուրքական երրորդ բանակի և ռուսական բանակի միջև տեղի ունեցած համառ մարտերը պատմության մեջ կոչվեցին Սարիղամիշի օպերացիա։

Այդ օպերացիային մասնակցող Թուրքական բանակում կար 90 հազար զինվոր, մինչդեռ ռուսական բանակը 64 հազարից չէր անցնում։ Սարիղամիշի ճակատում Էնվերը հույսը դրել էր իր զորքերի թվական գերակշռության վրա։ Երկու կողմերն էլ կռվում էին համառորեն դաժան ձմռան և լեռնային ծանր պայմաններում։ Արյունահեղ մարտերից հետո Թուրքական զորքերը ներխուժեցին Սարիղամիշ։ Սակայն նախաձեռնությունը շուտով անցավ ռուսական բանակի ձեռքը։ Թշնամին Սարիղամիշից դուրս շպրտվեց։ Ռուսական զորքերը հակահարձակման անցան և Թուրքական 9-րդ կորպուսը կտրեցին նրա հիմնական ուժերից։ 40 հազարանոց այդ կորպուսը ամբողջովին ոչնչացվեց։ Նրա հրամանատար գեներալ Այբիս Ալի Իսհան փաշան շտաբի հետ միասին գերի հանձնվեց։ Թուրքերի կորուստները չափազանց մեծ էին. շատ դիվիզիաներից ու գնդերից գրեթե ոչինչ չէր մնացել։ «Սարիղամիշի ողբերգությունը,— գրել է Թուրքական 29-րդ դիվիզիայի հրամանատար Արիֆ Բավտինը,— ավարտվեց 3-րդ բանակի երկու ընտիր կորպուսների լրիվ ոչնչացումով»[10]։

Սարիղամիշի ուղղությամբ ճակատ պահող 10-րդ և 11-րդ կորպուսներից մնացած զորքերը համախմբելով, Էնվերը վերջին ջանքերը գործադրեց Բարդիզի շրջանում (Սարիղամիշից հյուսիս-արևմուտք) հակահարձակման անցնելու համար։ Սակայն ռուսական զորամասերի ճնշման տակ Թուրքական զորքերը, մեծ կորուստներ կրելով, ետ շպրտվեցին։ Համոզվելով, որ Սարիղամիշի մարտը վերջնականապես տանուլ է տրված, Էնվերը 3-րդ բանակի մնացորդները (մոտ 13 հազար մարդ) հանձնեց գնդապետ Հաֆիս Հաքքբբեյին և ինքը գաղտագողի լքելով բանակատեղը, հազիվ խուսափեց գերի ընկնելուց։

Հունվարի 11-ին ռուսական զորքերը գրավեցին Բարդիզը և շարունակեցին ջախջախված 10-րդ կորպուսի մնացորդների հետապնդումը։ 11-րդ կորպուսի զորքերը փորձում էին կասեցնել ռուսների բուռն հարձակումը։ Հունվարի 17-ից սկսած Կարակուրգանի շրջանում եռօրյա համառ մարտերը ավարտվեցին 11-րդ կորպուսի ջախջախումով և նրա անկանոն փախուստով դեպի Կարին։ Սարիղամիշի և Կարակուրգանի տակ տեղի ունեցած մարտերից հետո Թուր-

---

[9] «Кавказское слово», 1914, 31 դեկտեմբերի։

[10] *Arif Baftin*, Ilk Dünya harbinde Kafkas cephesi 29 tümen ve 3 alay sancagı (Hatıraları), Istanbul, 1946, s. 121.

քերը ոչ թե նահանջում, այլ փախչում էին՝ նետելով այն ամենը, ինչ խանգարում էր փախուստին[11]։ Սարիղամիշի մարտերում թուրքական 90 հազար զինվորներից սպանվեցին, ցրտահարվեցին ու գերի ընկան շուրջ 78 հազար մարդ։ Կ. Պոլսում արգելված էր խոսել կամ գրել այդ աղետի մասին։

Սարիղամիշի ճակատամարտում թուրքական զորքերի կրած պարտությունը մեծ ազդեցություն ունեցավ Կովկասյան ճակատում ռազմական գործողությունների հետագա ողջ ընթացքի վրա։ Սարիղամիշի ճակատամարտը թուրքական հրամանատարությանը ստիպեց մյուս ճակատներից Կովկաս փոխադրել զգալի քանակությամբ զորք, որը հեշտացրեց անգլիացիների գործողությունները Միջագետքում և Սուեզի ջրանցքի գոտում։

Ռուսաստանի դեմ պատերազմի հենց սկզբից թուրքական հրամանատարությունը նախատեսել էր Կովկաս ներխուժել ոչ միայն հիմնական՝ Սարիղամիշ—Կարս ուղղությամբ, այլև Իրանական Ադրբեջանի կողմից։ Ստրատեգիական պլանի համաձայն, թուրքական զորքերը պետք է գրավեին Ուրմիայի գավառը և այնտեղ բազաներ ստեղծեին հետագայում Խոյ—Ջուլֆա—Բաքու և Սուլդուզ—Սոուջ—Բուլաղ ուղղություններով հարձակողական գործողություններ ծավալելու համար։ Թուրքական հրամանատարությունը համոզված էր, որ կստանա իրանական իշխանությունների ու տեղական քուրդ շեյխերի աջակցությունը և նրանց օգնությամբ կհաջողվի հարավային Ադրբեջանի բնակչությանը ոտքի հանել այնտեղ գտնվող ռուսական զորքերի դեմ և կկարողանա իրագործել Իրանի տերիտորիայից Անդրկովկաս ներխուժելու իր պլանը։

Սակայն թուրքերը շատ աննշան ուժեր կարողացան առանձնացնել դեպի Իրան արշավելու համար, քանի որ զորքերի մեծ մասը նետված էր Բաթումի մարզի և Սարիղամիշի վրա։ Թուրքերին հաջողվեց փոքրաթիվ ուժերով գրավել Թավրիզը, Ուրմիան և Դիլմանը, որովհետև Սարիղամիշի օպերացիայի ամենադժվարին պահին Ջենոդուրովի հրամանատարությամբ գործող ռուսական ջոկատը Հյուսիսային Իրանից փոխադրվեց Կովկասյան ճակատ։ Օսմանյան զորամասերի մուտքն Իրանական Ադրբեջան ուղեկցվում էր խաղաղ բնակիչների՝ պարսիկների, ասորիների, քրդերի, հայերի կողոպուտով ու կոտորածներով։

Կովկասյան բանակի հրամանատարությունը, թուրքերի առաջխաղացումը կանխելու նպատակով, Սարիղամիշի տակ նրանց ջախջախելուց հետո, Իրան փոխադրեց զգալի ուժեր և 1915 թ. գարնանը թուրքական զորքերին ջախջախեց ու դուրս շպրտեց Իրանական Ադրբեջանից։ Այդ գործում ռուսական բանակին էական օգնություն ցույց տվեցին հայկական կամավորական ջոկատները։

Իրենց նվաճողական պլաններն իրականացնելու գործում երիտթուրքական զավթիչները մեծ հույսեր էին կապում սուլթանի կողմից 1914 թ. նոյեմբերի 11-ին հայտարարած «սրբազան պատերազմի»՝ ջիհաթի հետ։ Տակավին նախքան Թուրքիայի պատերազմի մեջ մտնելը, Կ. Պոլսում կազմվել, օտար լեզուներով թարգմանվել ու տպագրվել էր «Սրբազան պատերազմը պարտադիր է» կոչը[12]։ Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին երիտթուր-

11 Տե՛ս ՎՍՍՀ ԿՊՊԱ, ֆ. 2, ց. 1, գ. 3599, թ. 24։

12 Տե՛ս ՍՍՀՄ ԿՊՌՊԱ, ֆ. 2000, ց. 1, գ. 3386, թ. 16.

քերը մեծ ջանքեր էին գործադրում, որպեսզի իրենց կողմը թեքեն թուրքական սահմանների մոտ գտնվող շրջանների, հատկապես Կովկասի, մահմեդական ազգաբնակչությանը։ Սակայն թուրքական կառավարության բոլոր ջանքերը՝ ծավալելու «ջիհադը»— մահմեդական աշխարհի «սրբազան պատերազմը» Ռուսաստանի դեմ, ձախողվեց։ Էնվերի մերձավորագույն զինակիցներից մեկը՝ Քյազիմ Կարաբեքիր փաշան նշում էր. «Չնայած մեր կողմից սրբազան պատերազմի հայտարարմանը, ապստամբությունը, որի վրա մենք հույս էինք դրել, չէր բռնկվում»[13]։

Մահմեդական զանգվածները չհետևեցին երիտթուրքական ագրեսորներին, որոնք ամեն կերպ փորձում էին ազդել նրանց կրոնական զգացումների վրա։ Դրանում թուրքական ներխուժողները շատ շուտով համոզվեցին գրավված բաթումի ու Կարսի մարզերում։ Կովկասի ժողովուրդները, որոնք լավ էին հիշում ենիչերիների արյունռուշ բռնակալությունը, թաց գիտակցում էին, որ թուրքական զավթիչներից ոչինչ չի կարելի սպասել, բացի թալանից ու վերադարձից դեպի միջնադարյան բարբարոսություն։ Ուստի միանգամայն բնական էր, որ թուրք ագրեսորների կոչերն ու խոստումները ազդեցություն չունեցան Կովկասի մահմեդական ազգաբնակչության լայն խավերի վրա։

1915 թ. սկզբներին Կովկասյան ճակատի ռազմական գործողություններն արդեն ընթանում էին Արևմտյան Հայաստանի տարածքում։ Կովկասյան բանակի չորրորդ կորպուսի զորամասերը, որոնք գործում էին Երևանի ուղղությամբ և տակավին պատերազմի սկզբներին մտել էին Բայազետի ու Ալաշկերտի հովիտները՝ ռուսական զորքերի ձախ թևն ապահովելու նպատակով, Մարիդամիշի տակ թուրքական զորքերի շախջախումից ու ռուսական բանակի հաջող հարձակումից հետո, ավելի աշխուժացրին իրենց գործողությունները։ Նրանց անընդմեջ հարվածների տակ թուրքական զորքերն անկանոն ձևով նահանջում էին դեպի Մուշ և Բիթլիս, թալանելով հայկական գյուղերը, ոչնչացնելով նրանց բնակիչներին։ Հետապնդելով հակառակորդին, ռուսական զորքերը 1915 թ. փետրվար-մայիս ամիսներին գրավեցին Մանազկերտը, Բաշկալեն, Շատախը, Կոթուրը, Արճեշը, Վանը։ Արդուլ-Քերիմ փաշայի հրամանատարության ներքո խոշոր ուժեր կենտրոնացնելով (89 գումարտակ) թուրքական հրամանատարությունը չորրորդ կորպուսի զորամասերի դեմ հակահարձակման կարգադրություն արեց։

Թուրքական զորքերի թվական զգալի գերազանցության պատճառով չորրորդ կորպուսն ստիպված էր նահանջել դեպի Ալաշկերտի հովիտը։ Հուլիսի վերջին օժանդակ ուժեր ստանալով, կորպուսի զորամասերն իրենց հերթին անցան հակահարձակման և, թուրքերին հետ շպրտելով, նորից դուրս եկան Վանա լճի ափը։ Շուտով Արևմտյան Հայաստանի ամբողջ հարավ-արևելյան մասը ազատագրվեց թուրքական զորքերից։ Այժմ արդեն Կարս-Կարինի ուղղությամբ գործող զորքերի ձախ թևը, որտեղից նախապատրաստվում էր հարձակում Կարինի վրա, լիովին ապահովված էր։

Սկզբում այդ հարձակումը ծրագրվում էր ձեռնարկել 1916 թ. գարնանը։ Սակայն Գալիպոլիի թերակղզում դեսանտ իջեցնելու գործողությունը, որը կազմակերպել էր Մեծ Բրիտանիայի ռազմածովային մինիստր Չերչիլը,

---

[13] *Kazım Karabekir*, Cihan harbine neden girdik, nasıl idare ettik? kit. I, İstanbul, 1938, s. 490.

կատարելապես ձախողվեց և անգլիական հրամանատարությունը ստիպված իր զորքերը 1916 թ. հունվարին փոխադրեց Սալոնիկի ճակատը։ Այդ պատճառով էլ Կովկասյան բանակի հրամանատարությունը որոշում ընդունեց արագացնել Կարինի վրա նախապատրաստվող հարձակումը։ Հարկավոր էր կանխել Գալիպոլիի թերակղզուց Թուրքական V բանակի զորամասերի ժամանումն Արևելյան Անատոլիա։ Սև ծովում ռուսական նավատորմի գերակշռությունը հեշտացնում էր ծովային ճանապարհով նոր ուժերի տեղափոխումը Կովկասյան ճակատ։

1916 թ. հունվարի 11-ին Կովկասյան բանակը հարձակման անցավ ամբողջ ճակատով։ Ռուսական զորքերը շարժվում էին երեք ուղղությամբ. Օլթիի՝ Թուրքական 11-րդ կորպուսի ձախ թևը շրջանցելու նպատակով, Կարս—Կարինի և Ալաշկերտի։ Ալաշկերտի ուղղությամբ շարժվող զորքերի առջև խնդիր էր դրված Վանա լճի շրջանում գործող հակառակորդի ուժերը կտրել Կարինը պաշտպանող զորամասերից։ Ռուսական զորքերի ճնշմամբ Թուրքերը ստիպված եղան նահանջել դեպի Մուշ։ Կարս—Կարինի ուղղությամբ առաջացող զորամասերի հանկարծակի հարվածով Թուրքական ուժերը շպրտվեցին դեպի Թորթում լիճը։

Ռուսական զորքերը հունվարի 16-ին հասան մինչև Քյոփրի-քյոյ, ուր համառ կռիվներից հետո ջախջախեցին Թուրքական երեք դիվիզիա, որոնց մնացորդները ետ շպրտվեցին դեպի Կարին։ Այնուհետև երեք կողմից շրջապատեցին Կարինը։ Հարյուր-հազարանոց Թուրքական բանակը չկարողացավ այն իր ձեռքում պահել։ Հնգօրյա գրոհից հետո, փետրվարի 16-ին, ռուսական զորքերը մտան Կարին և գրավեցին բերդը։ Կարինի համար մղած ամբողջ մարտերի ընթացքում՝ հունվարի 11-ից մինչև փետրվարի 17-ը Թուրքերը կորցրին 60 հազար մարդ, իսկ ռուսները՝ 16.735[14]։

Կարինի գրավումը ռազմաստրատեգիական մեծ նշանակություն ուներ, քանի որ այն Արևմտյան Հայաստանի բանալին էր և կարևոր դիրք էր գրավում Անդրկովկասից դեպի կենտրոնական Անատոլիա գնացող գլխավոր գծի վրա։ Ռուսական բանակի գլխավոր շտաբի բնութագրումով՝ «Կարինի բերդը միակ կետն է ամբողջ ասիական Թուրքիայում, որը միաժամանակ պաշտպանում է և՛ Անատոլիան, և՛ Սիրիան, և կարգավորում ստրատեգիական շարժումը դեպի Միջագետք։ Ընդհուպ մինչև Բոսֆորը այդպիսի մի ուրիշ կետ չկա»[15]։

Թուրքական կառավարությունն ամեն կերպ աշխատում էր բնակչությունից թաքցնել Կարինի անկումը։ Թերթերին արգելված էր որևէ բան գրել այդ մասին։ Սակայն ճակատից ստացված նամակներից շուտով իմացվեց իրողությունը, որը մեծ խուճապ առաջ բերեց։ Բնակչությանը հանգստացնելու համար երիտթուրքերը փորձեցին նսեմացնել այդ կորստի նշանակությունը։ Կառավարական մամուլը պնդում էր, որ Թուրքական զորքերը նահանջել են «ստրատեգիական նկատառումներով», «ավելի նպաստավոր դիրքեր» գրավելու համար։

Հուլիսի 16-ին ռուսական զորքերը մտան Բայբուրթ (Բաբերդ)։ Հարձակ-

---

[14] *Տե՛ս Н. Г. Корсун*, Эрзерумская операция на Кавказском фронте мировой войны в 1915—1916 гг., М., 1938, стр. 126.

[15] *ՍՍՀՄ ԿՊՊԱ, ֆ. 2000, ց. 1, գ. 3885, թ. 21։*

վելով ամբողջ ճակատով, Կովկասյան բանակի զորամասերը մոտենում էին Երզնկային։ Այդ առաջխաղացմանը մեծ օգնություն ցույց տվեց Առափնյա ջոկատը։ Այն իր հարձակումն սկսելով Բաթումի մարզից և առաջանալով Սև ծովի ափի երկայնքով, Բիզե քաղաքի մոտ դեսանտ հանած ռուսական նավատորմի գործուն աջակցությամբ ապրիլի 16-ին գրավեց Տրապիզոնը։ Առափնյա ջոկատի առաջխաղացումը խանգարեց Թուրքական 3-րդ բանակին ետ մղելու ռուսական զորամասերի գրոհը Երզնկայի վրա։ Համագործակցված հարվածներով Կովկասյան 5-րդ և Թուրքեստանյան 2-րդ կորպուսների զորամասերը հուլիսի 25-ին գրավեցին Երզնկան։ Թուրքական 3-րդ բանակը նոր, ծանր պարտություն կրեց [16]։

Այսպիսով, 1915 թ. նոյեմբեր-դեկտեմբերին և ամբողջ 1916 թ. ընթացքում տեղի ունեցած մարտերի շնորհիվ Կովկասյան բանակը, ապահովելով Անդրկովկասը Թուրքական զորքերի ներխուժումից և նվաճելով Արևմտյան Հայաստանի մեծ մասը, կատարեց իր հիմնական առաջադրանքը։

Երկարատև ու քայքայիչ պատերազմն զգալիորեն թուլացրեց ինչպես Թուրքական զորքերի, այնպես էլ ռուսական Կովկասյան բանակի մարտունակությունը, սակայն պատերազմող կողմերը ոչնչի առջև կանգ չէին առնում իրենց ռազմական նպատակներին հասնելու համար։

Պատերազմի չորրորդ տարում տնտեսական անկումն ու քայքայումը Ռուսաստանում այն աստիճան խորացան, որ ռուսական զորքերը բոլոր ճակատներում սկսեցին մեծ զրկանքներ կրել։ Արևմտյան ճակատում ռուսական զորքերի կրած պարտությունները նպաստում էին հեղափոխական շարժումների ուժեղացմանը, որոնք ի վերջո հանգեցրին փետրվարյան բուրժուազիոկրատական հեղափոխությանն ու ինքնակալության տապալմանը։ Ցարիզմի անկումից հետո իշխանության գլուխ անցած բուրժուակալվածատիրական ժամանակավոր կառավարությունը, ժողովրդական զանգվածների ցանկությանը հակառակ, հայտարարեց, որ ինքը հավատարիմ է մնում դաշնակիցներին և շարունակեց իմպերիալիստական պատերազմը։ 1917 թ. հունիսին Արևմտյան ճակատում Կերենսկու ձեռնարկած հարձակումը կատարյալ ձախողում կրեց։

Միջագետքում անգլիացիների ռազմական գործողություններին աջակցելու նպատակով Կովկասյան բանակի հրամանատարությունը հարձակման նետեց Բարաթովի էքսպեդիցիոն կորպուսը։ Այդ կորպուսի զորքերը, հաջող մարտերից հետո, 1917 թ. փետրվարի վերջին—մարտի սկզբին գրավեցին Համադանը, Քերմանշահը, Բիջարը, իսկ մարտի 23-ին՝ Սպահանը։ Անգլիական զորքերը, շարժվելով Բաղդադի ուղղությամբ, փետրվարի 23-ին գրավեցին Կուտ-էլ-Ամարան։ Քսան հազար թուրքական զինվորներ ու սպաներ գերի հանձնվեցին անգլիացիներին։ Կուտ-էլ-Ամարայի տակ կրած պարտությունից հետո թուրքական զորքերը փախուստի դիմեցին։ Մարտի 11-ին անգլիացիները մտան Բաղդադ։ 1917 թ. ապրիլի 2-ին անգլիական զորքերը գեներալ Բարաթովի զորամասերի հետ հանդիպեցին Կզլ-Ռաբաթում [17]։

Միջագետքի ճակատում անգլիացիների տարած հաղթանակները, ինչպես և Պաղեստինի ու Սիրիայի արագ գրավումը 1918 թ. աշնանը բացատրե-

---

16 Պատերազմական գործողությունների մասին տե՛ս Н. Г. Корсун, Эрзерумская операция...

17 Տե՛ս А. Е. Адамов, Раздел Азиатской Турции, М., 1924, стр. 83.

վում է գլխավորապես նրանով, որ նախապատրաստելով Անդրկովկասի նվաճումը, թուրքական հրամանատարությունը խոշոր ուժեր էր պահում Արևմտյան Հայաստանում։

Կովկասյան բանակը 1917 թ. կեսերից արդեն ի վիճակի չէր հարձակում զարգացնել։ Պատերազմի մի քանի տարիների ընթացքում զինվորները հոգեկայական զրկանքներ ու դժվարություններ էին կրել, կազմալուծվել էր թիկունքը, գլուխ էր բարձրացրել անիշխանությունը, զգացվում էր զինամթերքի սուր պակաս։ Ճակատի պահեստային գնդերը միայն 55%-ով էին զինված անհրաժեշտ զենքով[18]։ Ջափազանց վատ վիճակում էր նաև ճակատը պարենով մատակարարելու գործը։

1917 թ. հունիսին Ալեքսանդրապոլի կայազորի պետն իր զորամասերից մեկից ստացավ հետևյալ հեռագիրը. «Բրիգադային կոմիտեն առաջարկում է ձեռք առնել վճռական միջոցներ... որպեսզի Ջիբրայլյան ջոկատի զինվորները քաղցից չմահանան»[19]։ Կարինում գտնվող զինվորները գրում էին. «Կովկասյան ճակատը և, մասնավորապես մենք, մոռացված ենք աստծո և մարդկանց կողմից։ Հաց, պաքսիմատ, հագուստ չկա։ Մարդիկ տառացիորեն սովահար են լինում։ Մեզ առաջ են քշում, զրկելով ամենաանհրաժեշտ բաներից»[20]։

Կովկասյան ճակատի զինվորները տրտունջից անցնում էին ակտիվ բողոքի։ Աճում էր դասալքությունը։ Զորամասերից մեկի զինվորական պատգամավորների սովետի նախագահ Անիսիմովը 1917 թ. մարտին ժամանակավոր կառավարության կոմիսարին խնդրում էր ձեռք առնել արտակարգ միջոցներ՝ դասալքության դեմ պայքարելու համար[21]։ Տեղական իշխանությունների զեկուցագրերից մեկում ասված էր որ Երևանը լեփ-լեցուն է դասալիքներով[22]։

Ինչ վերաբերում է թուրքական բանակին, ապա վերջինս երկրում տիրող տնտեսական ու ֆինանսական քայքայման ու ռազմաճակատում կրած պարտությունների հետևանքով 1917 թ. էլ ավելի մեծ դժվարություններ էր կրում։ Բանակը կազմալուծվում էր։ Պատերազմի դեմ տարերային բողոքն արտահայտվում էր զանգվածային դասալքության ու զինվորական ծառայությունից ուղղակի խուսափելու ձևով։

1916 թ. նոյեմբերին Թուրքիայից ստացված մի նամակում ասվում է, որ դասալքությունը թուրքական բանակի շարքերում տարածված է ոչ միայն զինվորների, այլև սպաների մեջ՝ ընդհուպ մինչև գումարտակների ու գնդերի հրամանատարները[23]։ 1916 թ. ամռանը այդ բանակի թիկունքում գտնվում էին 50 հազարից ավելի դասալիքներ[24]։ 1917 թ. գարնանը Թուրքիայում հաշվվում էր հարյուր հազարից ոչ պակաս դասալիք, որոնց մեծ մասը թալանով էր զբաղված[25]։

---

18 Տե՛ս ՎՍՍՀ ԿՊՊԱ, ֆ. 1, ց. 5, գ. 430, թ. 41։

19 Նույն տեղում, գ. 6, թ. 211։

20 Նույն տեղում, թ. 41։

21 Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 41, գ. 169, թ. 1։

22 Տե՛ս Մշի-ի Հայկական մասնաճյուղի արխիվ, ֆ. 33, գ. 517, թ. 14—15։

23 Տե՛ս ՎՍՍՀ ԿՊՊԱ, ֆ. 2, ց. 1, գ. 670, թ. 22։

24 *Pomiankowski Joseph*, Der Zusammenbruch des ottomanischen Reiches. Erinnerungen an die Türkei aus der Zeit des Weltkrieges. Zürich-Leipzig-Wien, 1928, S. 225.

25 Տե՛ս ՊԱՔԱ ֆ. «Բաղարխիվ», գ. 3891, թ. 460։

Երկրի աղետալի վիճակը, որը վեր էր ածվել գերմանական իմպերիալիզմի մի կիսագաղութի, ճակատներում կրած պարտությունները և բանակի արագ քայքայումը՝ այս բոլորը չէր մտահոգում իթթիհատական կլիկին։ Երիտթուրքերը շարունակում էին հուսադրել իրենց, որ գերմանական զենքն ի վերջո հաղթանակ կտանի Եվրոպայում և որ կայզերական Գերմանիայի օգնությամբ հնարավոր կլինի հասնել իրենց զավթողական նպատակների իրականացմանը։ Ուստի և, ոտնահարելով երկրի ազգային շահերը, նրանք չէին ուզում պատերազմից դուրս գալ և նույնիսկ փորձում էին՝ աշխուժացնել ռազմական գործողությունները։

2. ՀԱՅԵՐԻ ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻՆ ԵՎ ԿԱՄԱՎՈՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄԸ

Կովկասյան ռազմաճակատում ծավալված պատերազմական գործողություններին հայ ժողովրդի ակտիվ մասնակցությունը պայմանավորված էր Արևմտյան Հայաստանն ազատագրելու նրա վաղեմի բաղձանքով։ Ուստի պատերազմի սկզբից լայն թափ ստացած հայկական կամավորական շարժումը ժողովրդական զանգվածների ինքնաբուխ պոռթկումն էր, ազգային ազատագրության համար նրա մղած պայքարի տրամաբանական շարունակությունը։ Ցարական իշխանությունները, օգտվելով ժողովրդական այդ ոգևորությունից, խրախուսեցին կամավորական շարժումը, նույնիսկ չզլացան հրապուրիչ խոստումներ տալ հայ ժողովրդին։

Հայկական ազգայնական կուսակցությունները, հավատալով Արևմտյան Հայաստանի «ազատագրման» մասին ցարական կառավարության հավաստիացումներին, ակտիվ գործունեություն ծավալեցին այդ պատրանքներով սնելու ժողովրդական լայն զանգվածներին[26]։

«Մշակը», «Հորիզոնը» և այլ թերթեր կոչ էին անում օգնել ռուսական բանակին։ «Մշակն» այն կարծիքն էր հայտնում, որ «հայերը կարող են և պետք է արտահայտեն իրանց ցանկությունը, որ ազատվող Թուրքաց Հայաստանին տրվի վարչական կազմակերպություն՝ ավտոնոմիայի հիման վրա, Ռուսաստանի հովանավորության ներքո»[27]։

Ռուսաստանի նկատմամբ եղած հավատը համակել էր հայ հասարակական լայն շերտերին, հատկապես երիտասարդությանը, որը հանդես էր գալիս ռուսական զորքերի օգնությամբ Արևմտյան Հայաստանն ազատագրելու կոչերով։ «Հասել է այն պահը, երբ մենք պետք է ռուսական հաղթական բանակի շարքերում մարտնչենք ոխերիմ թշնամու դեմ։ Մեր արյունաքամ եղած եղբայրներն անհամբեր սպասում են մեզ։ Գնանք այնտեղ, ուր մեզ կանչում է մեր հայրենիքը, դա մեր սրբազան պարտքն է»,— ասված էր այդ կոչերից մեկում[28]։

Անտանտայի օգտին լայն պրոպագանդա էր տարվում նաև արտասահմանյան հայկական դաղթօջախներում։ Հայ մտավորականները հանդես էին

---

26 *Ц. П. Агаян*, Армянские политические партии и первая мировая война (в сб. «Первая мировая война», М., 1968, стр. 335—346).

27 *«Մշակ», 1914, № 245։*

28 *ՎՍՍՀ ԿՊԳԱ, ֆ. 13/2, գ. 3162, թ. 12։*